

Aleksander Gugin, Tatiana Guginina

Etyka przedsiębiorczości i osobliwości jej rozwoju w Rosji

Ekonomiczne Problemy Usług nr 74, 637-653

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

dr hab. prof. ALEKSANDER GUGNIN
dr TATIANA GUGNINA
Politechnika Rzeszowska

ETYKA PRZEDSIĘBIORCZOŚCI I OSOBLIWOŚCI JEJ ROZWOJU W ROSJI

Streszczenie

W artykule podjęto próbę analizy powstania i dziejów etyki gospodarczej w państwie rosyjskim z punktu widzenia współczesności. Udowadnia się, że w Rosji nie mogła istnieć tzw. etyka niezależna – zawsze była ona związana z prawosławiem i panującym w społeczeństwie światopoglądem. W artykule wykorzystane są metody hermeneutyki, powołuje się on na źródła i opracowania rosyjskie.

Etyka biznesu jako nauka oraz zbiór relacji społecznych

Słowo „etyka” (z greckiego *ethos* – zwyczaj, obyczaj, charakter) jest zazwyczaj używane w dwóch znaczeniach. Z jednej strony etyka to dziedzina wiedzy, dyscyplina naukowa badająca moralność, jej powstanie, rozwój i stan obecny. Z drugiej strony słowem „etyka” określa się zbiór reguł moralnych w danej dziedzinie działalności człowieka lub organizacji¹. Jako oznaczenie odrębnego obszaru wiedzy termin został użyty po raz pierwszy przez starożytnego greckiego myśliciela Arystotelesa. Pojęcie „*etos*” oznacza uzgodnione reguły i wzorce codziennego zachowania, układ, styl życia określonej wspólnoty ludzi (stanu, grupy zawodowej, klasy społecznej, pokolenia itp.), jak również ukierunkowanie określonej kultury oraz przyjętej w niej hierarchii wartości.

Bezpośrednie połączenie etyki z praktyką życiową uwidacznia się w tzw. etyce zawodowej, która jest systemem wymogów moralnych obowiązujących człowieka w jego działalności zawodowej. Jednym z rodzajów etyki zawodowej jest etyka relacji biznesowych, która powstała stosunkowo późno na podstawie

¹ Szerzej: A. Гугнин, Г. Остап, *Этика бизнеса в Польше: теория и практика*, „Вестник МГУ” 2009, seria 7, nr 6, s. 53–59.

ogólnej moralności pracy. Z kolei główne miejsce w etyce relacji biznesowych zajmuje etyka biznesu (przedsiębiorczości). Obejmuje ona etykę zarządzania (etykę kierowniczą) oraz etykę zachowania przedsiębiorców. Przedmiotem niniejszych rozważań będzie ostatni rodzaj etyki.

Istnieją dwa podstawowe poglądy na temat relacji między zasadami etyki ogólnoludzkiej a etyką biznesu:

- a) zasady zwykłej moralności nie dotyczą biznesu lub dotyczą go w mniejszym stopniu. Pogląd ten jest zgodny z koncepcją tzw. relatywizmu etycznego, zgodnie z którym każda grupa referencyjna (tj. grupa osób, której zdaniem kieruje się w swoim postępowaniu dany podmiot) posiada własne specyficzne normy etyczne;
- b) etyka biznesu jest oparta na powszechnych uniwersalnych normach etycznych (być uczciwym, nie szkodzić, dotrzymywać słowa itp.), które są konkretyzowane z uwzględnieniem specyficznej roli biznesu w społeczeństwie.

Teoretycznie za bardziej prawidłowy uznawany jest drugi punkt widzenia.

System norm i reguł obecnie przyjęty w światowym biznesie nie powstał od razu w gotowej postaci. System ewoluował w trakcie długiego okresu historycznego, wraz z rozwojem cywilizacji, na podstawie niezamierzonego odwzorowywania przez ludzi pewnych tradycji i zwyczajów. Pierwotne podstawy etyki zawodowej powstały w okresie rozkwitu cywilizacji starożytnych. Stąd biorą swoje początki np. przysięga Hipokratesa, normy i zasady handlu, w tym także – co jest szczególnie ważne w odniesieniu do sytuacji w biznesie rosyjskim – świadomość wagi przestrzegania umów.

Jednakże w świecie duchowym człowieka należącego do kultur starożytnej i średniowiecznej (które to kultury oparte były o przymuszanie do produktywnej pracy), nie było miejsca na poglądy na temat relacji między pracą a własnością, bogactwem. Co więcej, były one ujmowane jako oddzielne, nawet przeciwstawne elementy ludzkiego życia.

Większość norm i zasad leżących u podstaw współczesnej kultury etycznej gospodarowania, nowoczesnego moralnego stosunku do pracy i działalności gospodarczej ma swoje korzenie w etyce protestanckiej. W okresie reformacji kraje Europy Zachodniej przeszły poważną rewolucję duchową, rezultatem której był nowy sposób rozumienia pojęć: praca i bogactwo. Zdaniem ideologów reformacji, Lutra i Kalwina, praca nie jest karą, lecz powołaniem zesłanym człowiekowi przez Boga, przeznaczeniem człowieka. Celem pracy nie jest odkupienie grzechu lenistwa, lecz nabycie i pomnażanie bogactwa, gromadzenie

majątku, dążenie do zysku. Nowe ujęcie roli pracy wraz z nastawieniem na maksymalny zysk i sukces finansowy doprowadziły do ponownej oceny roli własności i bogactwa w życiu człowieka. W etyce protestanckiej majątek (własność) jest uważany za podstawę i fundament wolności jednostki.

Takie rozumienie związku wolności, niepodległości, niezależności jednostki z majątkiem osobistym doprowadziło do sformułowania jednej z fundamentalnych zasad współczesnego społeczeństwa kapitalistycznego – zasady nienaruszalności własności prywatnej. Własność prywatna stała się silnym stymulatorem działalności gospodarczej i aktywności pracowniczej, dynamicznego rozwoju produkcji społecznej. Za cenne cechy zostały uznane: indywidualna inicjatywa, umiejętność podejmowania ryzyka w granicach rozsądku, gotowość do samodzielnego podejmowania decyzji i ponoszenia odpowiedzialności za swoje czyny. Wśród zasad prowadzenia działalności biznesowej na pierwszym miejscu znalazło się ściśle przestrzeganie wszystkich umów z partnerem oraz wysoka jakość pracy.

Niska jakość i nieprzestrzeganie umów w rezultacie prowadzą do usunięcia biznesmena (firmy) z rynku. Konkurencja zapewnia przetrwanie przede wszystkim tym, którzy umieją pracować zgodnie z najlepszymi osiągnięciami profesjonalnej kultury pracy, na czym zyskuje również całe społeczeństwo. Jednakże własność prywatna nie zapewnia tego efektu automatycznie, lecz tylko w warunkach państwa prawa, w którym prawo jest ściśle przestrzegane, przy czym nie może to być samowolą grupy rządzącej. Tylko w przypadku wsparcia ustawodawczego normy etyczne zaczynają odgrywać rolę wspólnych dla wszystkich ograniczników.

W pierwszych etapach rozwoju kapitalizmu dominujące nastawienie na sukces biznesowy i dążenie do zysku spowodowały poważne wykorzystanie pracy najemnej. Odpowiednio rozwinęły się teorie skierowane na pogodzenie zasad moralnych z dążeniem do maksymalizacji zysków. Szczytem w opracowaniu takich poglądów stała się teoria M. Friedmana, zgodnie z którą w biznesie moralnie uzasadnione są wszystkie działania, jeżeli nie są one sprzeczne z prawem (względny uczciwości, moralności i sprawiedliwości nie powinny wpływać na podejmowanie decyzji). Stanowisko to zostało określone jako leseferyzm (etyka *laissez-faire*).

W 1924 r. komisja ds. etyki biznesu w Amerykańskiej Izbie Handlowej po raz pierwszy w historii opracowała narodowy kodeks etyczny *Business Principles* (Reguły biznesu). Zaznaczono w nim, że u podstaw biznesu leży zaufanie wynikające ze sprawiedliwych relacji, efektywnego świadczenia usług oraz

wzajemnych korzyści. Tutaj jednak nadal dominują poglądy „etyki prymitywnej” XIX wieku, zgodnie z którymi uzasadnienie moralne otrzymuje każdy biznes, w którym partnerzy po transakcji uznają wymianę za równoważną.

Kolejnym przełomowym momentem był kryzys amerykański lat 1929–1931. „Nowy Ład” F. Roosevelta stał się punktem wyjścia w poszukiwaniu nowych zasad organizacji działalności gospodarczej. Na początku lat 50. w Stanach Zjednoczonych ukształtował się szereg doktryn społeczno-filozoficznych, które można określić wspólną nazwą „teorii stosunków międzyludzkich”. W praktyce korporacje zaczęły realizować slogany „partnerstwa społecznego”, „uczestniczenia w dochodach” itp. Koncepcja „stosunków międzyludzkich” została sprecyzowana w kompleksie konkretnych zawodowych kodeksów moralności (etyka zarządzania, etyka biznesu, etyka komunikacji biznesowej).

Ostatni ważny przewrót w zakresie etyki zawodowej został wywołany nowoczesną rewolucją naukowo-techniczną i stworzonym przez nią globalnym ekologicznym zagrożeniem dla środowiska. Dzisiejsza cywilizacja znajduje się na etapie, który wymaga rozwijania i wzmacniania efektywności działalności gospodarczej przy jednoczesnej rezygnacji z nastawienia na maksymalizację korzyści finansowych. Istotnym zmianom uległy wymagania moralne społeczeństwa wobec biznesu. Główną cechą tych zmian jest wzrost społecznej odpowiedzialności biznesu. Stawiane mu są takie wymogi jak: zapewnienie zatrudnienia, ochrona zdrowia, zniesienie dyskryminacji, ochrona środowiska itp.

W sferze stosunków przedsiębiorstwa i społeczeństwa w miejsce tradycyjnego modelu pojawia się korporacja nowego typu. Proklamuje się ona jako moralnie odpowiedzialna zarówno przed ludźmi, którzy w niej pracują, jak i przed każdym, kto znajduje się pod wpływem jej działań. Za istotne uznaje się następujące zasady (które w gruncie rzeczy mają charakter etyczny):

- a) zakresowi władzy, którą posiada przedsiębiorstwo, musi odpowiadać zakres odpowiedzialności społecznej;
- b) biznes musi działać jako system otwarty, który otrzymuje od społeczeństwa niezbędne informacje i dostarcza opinii publicznej obiektywnych wiadomości na temat swoich operacji;
- c) w ramach swoich kompetencji biznes powinien pomagać społeczeństwu w rozwiązywaniu jego problemów;
- d) ewidencja wydatków i dochodów społecznych powinna być jednym z decydujących czynników w procesie podejmowaniu decyzji;

- e) konsument musi pokryć wszystkie koszty produkcji, koszty świadczenia usług itp., w tym koszty społeczne².

Tworzenie relacji moralnych w handlu i biznesie rosyjskim

Ze względu na specyfikę drogi historycznej przebytej przez państwo rozwój norm etycznych biznesu w Rosji ma swoje cechy szczególne. Rozpatrując historię cywilizacji europejskiej, rosyjski filozof P. Czaadajew zauważył, że „oprócz cech ogólnych, każdy z tych narodów ma swoje cechy szczególne, ale jest to zakorzenione w historii i tradycji i tworzy dziedzictwo tych narodów”³. Wyjątkowość Rosji polegała na tym, że wspólną drogę rozwoju, która dla innych krajów była ułatwiona dzięki intensywnej wymianie tradycji, Rosja często pokonywała w pojedynkę.

Podstawy rosyjskich norm zachowań ekonomicznych kształtują się w okresie tworzenia Carstwa Moskiewskiego (XV – początek XVI w.), kiedy rosyjscy książęta faktycznie uświadomili sobie znaczenie przedsiębiorczości dla rozwoju państwa. Do wywyższenia Moskwy w pewnym stopniu przyczyniła się polityka przyciągania zdolnej do pracy ludności: wszyscy chętni mogli osiedlić się na brzegu rzeki Moskwy, rzemieślnicy na długi okres zostali zwolnieni z placenia wszelkich podatków. Rozwój rzemiosła był podstawą ekonomicznego wzmocnienia Carstwa Moskiewskiego, przesłanką do zwiększenia handlu krajowego i zagranicznego, do powstania nowej warstwy kupców-przedsiębiorców. Przyczyną silna centralizacja władzy i nasilenie wyobcowania od Zachodu sprzyjały pojawieniu się u moskwiczan (w tym kupców moskiewskich): podejrzliwości w stosunku do cudzoziemców, nawyku działania pospolitym ruszeniem, skłonności do budowania stosunków handlowych z obcymi w oparciu o oszustwa oraz niewielkiego szacunku wobec litery prawa.

Więść o rosyjskiej nieuczciwości pojawiła się dość dawno. Jeszcze w 1549 roku niemiecki dyplomata i podróżnik Siegmund von Herberstein napisał w swojej pracy zatytułowanej *Записки о московитских делах (Uwagi do spraw moskiewskich)*, że w Moskwie „prowadzą handel z najwyższą przebiegłością i oszustwem. Kupując zagraniczne towary, handlarze zawsze zaniżają ich cenę o połowę. Cudzoziemcom wszystko sprzedają drożej, tak więc pewna rzecz kosztuje ich dukat, ale sprzedają ją za 5, 10, a nawet 20 dukatów... Jeśli podczas transakcji nieostrożnie coś obiecać, to dokładnie o tym przypomną i natarczywie będą wymagać spełnienia obietnic, ale sami bardzo rzadko speł-

² *Стратегии бизнеса: аналитический справочник*, red. Г.Б. Клейнера, Wyd. „Консэко”, Moskwa 1998, s. 207.

³ М. Лучко, *Этика бизнеса – фактор успеха*, Wyd. Эксмо, Moskwa 2006, s. 251.

nią swoje obietnice. Jeśli zaczną się zaklinać i przysięgać, wiedz, że tu kryje się podstęp, bo przysięgają, aby wprowadzić w błąd”⁴. Rosyjski historyk N. Kostomarov w pracy pt. *Очерк торговли Московского государства в XVI-XVII столетиях (Zarys handlu w Państwie Moskiewskim w XVI-XVII w.)*, również twierdzi, iż „obcokrajowcy opisują kupców rosyjskich jako dużych kanciarzy”. Zwyczaj żądania wygórowanej ceny i targowania się jest rdzenną charakterystyką rosyjskiego kupca. Jeśli coś jest warte rubla, kupiec z pewnością będzie żądać dziesięciu rubli, w zależności od osoby, która od niego kupuje... Zaklinanie się w handlu nic nie oznaczało, chociaż przysięgom kupców rosyjskich nikt nie wierzył, ani ich rodacy, ani obcokrajowcy i nawet utarło się, że im bardziej rosyjski kupiec się zaklina, tym większe jest prawdopodobieństwo, że oszukuje. Falszowania i wymiany rzeczy były na porządku dziennym. Rosjanom takie działania nie wydawały się karygodne, usprawiedliwiali się przysłowiem: „Dlatego szczupak jest w morzu, by karaś nie drzemał”⁵.

Wielu innych autorów zagranicznych tak samo surowo ocenia obyczaje handlowe w Rosji w XVI–XVII w.: „Kupcy rosyjscy handlują bardzo przebiegle i często oszukują”, „chętnie szachrują i nie dotrzymują danego słowa lub przysięgi” – takie stwierdzenia spotykane są bardzo często w różnych historycznych dokumentach i książkach tego czasu. W XVIII w. ogólna ocena etyki biznesu Rosjan przez zagranicznych partnerów nie ulega zmianie: „Kupcy rosyjscy w swoich transakcjach zawsze uciekają się do fałszywych przysięg i obietnic”. W uwagach cudzoziemców na temat ówczesnej rosyjskiej etyki biznesu przeważają podobne opinie. Być może najbardziej bolesne uwagi na temat zwyczajów kupieckich można znaleźć w książce Francuza Fortaine’a de Pille: „W Rosji kupcy nie mają za grosz sumienia; zabawne jest odczuć na własnej skórze, jak daleko mogą posunąć się w swoim kręctwie..., uczciwość – ta jedyna podstawa handlu – w Rosji nie istnieje”⁶.

W latach 70. XIX w. pojawiła się książka *Россия (Rosja)* brytyjskiego dziennikarza, współpracownika gazety „Times” Wallace’a McKenzie, który długo mieszkał w Rosji. Wyraża się on dość bezstronnie na temat kupców rosyjskich: „Według powszechnej opinii dwiema dużymi wadami w charakterze kupców rosyjskich jako klasy jest ich nieuctwo i nieuczciwość. Jeśli chodzi o pierwszą z nich, to nie podlega ona dyskusji. Co zaś tyczy się nieuczciwości, która, jak mawiają, jest bardzo powszechna wśród rosyjskiej klasy handlowej,

⁴ М. Лучко, *Этика бизнеса – фактор успеха*, Wyd. Эксмо, Moskwa 2006, s. 251.

⁵ Ibidem, s. 251–252.

⁶ J. Adamczyk, A. Guginin, *Teoretyczne źródła etyki biznesu*, Wyd. WSAiZ w Przemysłu, Przemysł 2002, s. 88.

to ciężko wyrobić sobie jednoznaczne zdanie na ten temat. Fakt, że ogromna ilość nieuczciwych transakcji ma miejsce, nie ulega wątpliwości, ale musimy brać pod uwagę, że w tym przypadku cudzoziemiec jest zbyt rygorystyczny i zapomina, że handel w Rosji dopiero ewoluuje ze stanu prymitywnego...⁷.

Jednak niektórzy rosyjscy historycy uważają taką opinię cudzoziemców na temat działalności gospodarczej i handlu w Rosji przedrewolucyjnej za nieobiektywną. Znany dziewiętnastowieczny historyk M. Kostomarow uważał, że naruszenia zasad uczciwego prowadzenia działalności bez wątpienia były, ale... po obu stronach! „Kupcy rosyjscy zazwyczaj znajdowali się w ciemnościach, czym handlowali, bali się zostać oszukani, nie ufali, byli oszukiwani i z kolei sami oszukiwali”⁸. Cudzoziemcy zaś patrzyli na Rosję jak na kraj korzystny dla nich ze względu na nieuctwo naszych [rosyjskich] kupców, wiedząc że Rosjan można łatwo oszukać. Naturalnie, Rosjanie odplacali tym samym. Przy czym interesujący jest fakt, że nie powstrzymało to cudzoziemców przed nadzwyczajną chęcią przeniknięcia do Rosji. Rozgrywała się nawet wśród nich zaciekle walka, by przeszkodzić sobie nawzajem.

Interesujący jest punkt widzenia rosyjskiego historyka z początku XX w., I. Kuliszera, który pisze, że jeśli chodzi o nieuczciwość w biznesie, to „brano przykład” i z Holendrów, i z Anglików. I. Kuliszera słusznie założył, że oszustwa przy dokonywaniu transakcji handlowych nie były „specyficznym rosyjskim przywilejem”. Oto, co pisał w swojej książce *История русской торговли (Historia handlu rosyjskiego)*: „Obie strony stosują te same techniki. Odplacają sobie tym samym. Pod tym względem kupcy rosyjscy mogli się wiele nauczyć od cudzoziemców, którzy z nimi handlowali... Szczególnie Anglicy przypisywali swoim konkurentom – Holendrom wszelkie wady, które z kolei zapożyczyli od nich kupcy rosyjscy”⁹.

Podsumowując, niski przeciętny poziom etyki kupców rosyjskich, szczególnie do XIX w., niewątpliwie związany był z niskim poziomem rozwoju gospodarki, społeczeństwa i kultury w Rosji w porównaniu z krajami europejskimi.

Od połowy XVIII w. zaczyna się rozszerzenie stosunków handlowych Moskwy. W miarę włączania do handlu światowego odbywa się stopniowe przejmowanie wspólnych tradycji, dotyczących własności prywatnej, umów, wymiany, handlu, konkurencji i zysku. Pierwszy impuls do prawnego ustanowie-

⁷ М. Лучко, *Этика бизнеса...*, s. 252.

⁸ Ibidem, s. 253.

⁹ J. Adamczyk, A. Gugnin, *Teoretyczne źródła...*, s. 78.

nia tradycji zachodnich dały reformy cara Piotra I, a mianowicie próby wprowadzenia państwowej kontroli co do jakości towarów importowanych i eksportowanych, udzielenie ulg i roztoczenie opieki nad handlowcami. Wzrost wzajemnego zaufania między przedsiębiorcami i państwem przyczynił się do powstania i umocnienia nowych cech stosunków gospodarczych.

Piotr I starał się zaszcześcić w Rosjanach zasady uczciwych relacji biznesowych zarówno tych krajowych, jak i zagranicznych, surowo karząc na mocy swojej władzy tych, którzy przewinili. Sam zaś nie zawsze był uczciwy. Na przykład długo nie płacił pensji urzędnikom państwowym, spóźniał się z uiszczaniem należności zagranicznym i rosyjskim przemysłowcom oraz przedsiębiorcom. Znamienna jest historia angielskiego kupca z 1715 r., który wybudował na zlecenie Piotra I trzy okręty, ale długo nie dostawał za to zapłaty, przez co został zmuszony do aresztowania carskiego agenta handlowego i niewydawania mu gotowych statków. Dowiedziawszy się o tym Piotr I podjął natychmiastowe kroki, aby wysłać Anglikowi różne towary i nawet powiadomił agenta, że „one z nadwyżką pokryją dług”.

Status prawny kupców znacząco zmienił się podczas panowania carycy Katarzyny II. Przestali oni należeć do warstw opodatkowanych, gdyż zostali zwolnieni z płacenia podatku poglównego, który zastąpiono jednoprocetowym opodatkowaniem kapitału. Wielkość kapitału deklarowali „zgodnie z sumieniem” sami kupcy, z czego byli bardzo dumni. Usunięcie różnych ograniczeń dotyczących handlu i przemysłu bardzo ożywiło wymianę handlową z innymi krajami, do tego również przyczyniły się: otwarcie przez Katarzynę II pierwszych banków i instytucji kredytowych, rozwój żeglugi handlowej, tworzenie zagranicznych urzędów konsularnych i zawieranie umów handlowych.

Pod koniec XIX w. charakter stosunków wewnątrzfirmowych w Rosji z reguły był taki, że pracownicy bardzo cenili pracę, zwalniając się tylko wtedy, gdy mieli zamiar otworzyć własny interes. Firmy, w których ze względu na złe traktowanie była duża rotacja pracowników, nie były respektowane w społeczeństwie – pogardliwie nazywano je „dworami przechodnimi”. Znaczącą rolę w tworzeniu tego typu relacji odegrał fakt, że i kupcy, i właściciele fabryk, i pracujący u nich proletariusze jeszcze niedawno byli chłopami. Normy moralne oraz zwyczaje przyjęte w ich rodzinach nosiły piętno norm i zwyczajów chłopskich, co wyrażało się we „wspólnotowości”, „zespolowości” i zbieżności pojęć „pracownicy” i „członkowie rodziny”. Niektórzy badacze odnotowują, że kupcy rosyjscy byli bardziej gorliwi niż przedstawiciele tego samego zawodu z innych państw i wiążą to z ich oddaniem wierze prawosławnej.

Prawosławie i etyka biznesu w Rosji carskiej

Zatem czy Rosjanie byli uczciwi? Jak widać, trudno jest uzyskać jednoznaczną odpowiedź. Interesujące wydaje się co innego: czy istnieje wytłumaczenie nieuczciwości kupców i przemysłowców rosyjskich związane z czymś więcej niż tylko z poziomem względnego zacofania gospodarczego i kulturalnego przedrewolucyjnej Rosji? Na to pytanie nie da się odpowiedzieć krótko, ale może się uda. Niezwykle interesująca jest opinia rosyjskiego filozofa Mikołaja Bierdiajewa, który w swojej książce *Судьба России (Losy Rosji, 1990)* poświęca specjalny dział rozważaniom *О святости и честности (O świętości i uczciwości)*. Zgadając się ze zdaniem innego rosyjskiego filozofa Leontjewa, Bierdiajew pisze: „Rosjanin może być święty, ale nie może być uczciwy. Uczciwość – to ideał zachodnioeuropejski. Idealem rosyjskim jest świętość... W formule Leontjewa istnieje pewne estetyczne wyolbrzymienie, ale jest w niej i niewątpliwa prawda; poruszony zostaje bardzo ciekawy problem rosyjskiej psychologii ludowej. Rosjanin ma niewystarczająco silną świadomość tego, że uczciwość (*честность*) jest obowiązkowa dla każdego człowieka, że jest ona związana z godnością (*честью*) człowieka. Samodyscyplina moralna jednostki nigdy nie była u nas rozpatrywana jako odrębne zadanie czy też zadanie wyższego rzędu...”¹⁰. „Rosjanin – kontynuuje Bierdiajew – będzie rabować i nieuczciwie się bogacić, ale przy tym nigdy nie będzie uważał dóbr materialnych za najwyższą wartość. Rosjanin może być zdesperowanym oszustem i przestępcą, ale w głębi serca czerpiąc świętość i poszukuje ratunku u świętych, w ich pośrednictwie”¹¹.

Działania rosyjskiej prawosławnej Cerkwi na przestrzeni lat pokazują nam wiele przykładów chrześcijańskiej postawy wobec bogactwa i handlu. Na przykład pod koniec XI w., ze względu na komplikacje polityczne wstrzymano dostawy soli ze Lwowa do Kijowa. Kijowscy spekulanci niewyobrażalnie podnieśli cenę tego niezbędnego wszystkim towaru. Z pomocą ludziom biednym przyszła Ławra Pieczerska, która zaczęła bardzo tanio sprzedawać swoje zapasy soli i tym samym zbilansowała ceny.

Inny przykład to walka z lichwą. Prawosławie, zarówno w Bizancjum, jak i na Rusi, nie знаło bezpośrednich zakazów nakładania odsetek na kapitał, jak to było na Zachodzie. Oddziaływało ono na ludzi przez nauczanie i przykład własnego zachowania. Kodeks starorosyjskiego prawa „Russkaja prawda” (Русская правда) określał zgodną z prawem wysokość rocznego tempa wzro-

¹⁰ Н. Бердяев, *Судьба России*, Wyd. „Мысль”, Moskwa 1990, s. 79.

¹¹ Ibidem.

stu. Wynosiła ona 50%. Podczas panowania Władimira Monomacha zakres obowiązywania tego przepisu był bardzo ograniczony: pozwolono pobierać takie odsetki od kapitału tylko w ciągu dwóch lat. Kiedy uzyskane w ten sposób odsetki zrównywały się z kwotą długu, wierzyciel nie miał prawa pobierać kolejnych odsetek i mógł jedynie czekać na zwrot pożyczonej kwoty. Jeśli zaś osmielił się wziąć odsetki w wysokości 50% po raz trzeci, to pozbawiano go prawa do żądania spłaty długu. Niezależnie od wewnętrznego charakteru takiej legalizacji, wyraźnie przejawiającej chrześcijańskie pobudki, bezpośrednio ich źródło znajdowało się w bizantyjskim Prochironie¹².

Po 500 latach w tej sprawie osiągnięto już wielki postęp. Wcześniej wspomniany podróżnik, S. Von Herberstein, zostawił informacje o wysokości odsetek od kapitału w państwie moskiewskim na początku XVI w. Najczęściej wynosiły one co najmniej 20% i, według Herbersteina, były „nieznośnie wysokie”. Tylko Cerkiew zgadzała się udzielać pożyczek na 10%. Nie rezygnować całkowicie z działalności gospodarczej, lecz wprowadzać do niej ideały służenia ludziom, uczciwości, przyzwoitości – tak rozumiała swoje zadanie prawosławna Cerkiew. Czy także współczesny biznes nie ma potrzeby zachowania tych etycznych idealów?

Prawosławie również znacząco wpłynęło na rosyjską przedsiębiorczość poprzez wypracowany samoistny ideologiczny wzorzec racjonalizmu gospodarczego. Nosicielem literackim tego wzorca jest dobrze znany *Domostroj*, książka napisana przez Sylwestra – protopopa moskiewskiej katedry Zwiastowania, który był nauczycielem duchowym młodego cara Iwana IV¹³.

Jako dokument epoki dopiero co kształtującego się rynku, do tego epoki obciążonej wstrząsami politycznymi, *Domostroj* odzwierciedlił ciągly brak stabilności, grożący każdemu przedsiębiorcy. Stąd jego dążenie do zminimalizowania zależności od środowiska zewnętrznego, kult gospodarności, oszczędności i szczególnej troska o dobre imię, ponieważ los w każdej chwili mógł się obrócić tak, że bez pomocy sąsiadów, a nawet obcych ludzi, pod znakiem zapytania mógł stanąć nie tylko dobrobyt człowieka, ale i jego życie. W takich okolicznościach szczególnie praktycznego wydźwięku nabiera powtarzana w „Domostroju” mądrość ewangeliczna: „...każdy żal i ucisk przyjmuj z wdzięcznością, jeśli obrażą – nie mścij się, jeśli zniesławią – módl się, nie odpłacaj złem za zło, nie osądzaj tych, którzy zgrzeszyli, pamiętaj też o swoich grzechach...”. Ustawiczne przestrzeganie tego przykazania było niezbędne, aby zdobyć zaufa-

¹² Jedno ze źródeł prawosławnego prawa kanonicznego.

¹³ Zob. Ю. Петрунин, В. Борисов, *Этика бизнеса*, Wyd. Дело, Moskwa 2001, s. 238–239.

nie innych, zdolność kredytową. Troska o reputację objawiła się również w tym, w jaki sposób podchodzono do kwestii jakości. „Nie spodoba się towar – zabiorę z powrotem i oddam pieniądze” – pisał autor *Domostroju*. Niejedno pokolenie kupców rosyjskich wychowano w takim duchu.

W tym miejscu warto porównać myśli Mikołaja Bierdiajewa o stosunku samych kupców rosyjskich do bogactwa ze zdaniem autora książki *Moskwa kupiecka (Москва купеческая)* Pawła Buryzszkina, który pisał: „Sam stosunek przedsiębiorcy do swojego biznesu był nieco inny niż teraz na Zachodzie lub w Ameryce. Na swoją działalność patrzyli nie tylko i nie tyle jako na źródło zysku, ale jak na wykonanie zadania, swego rodzaju misji powierzonej im przez Boga i los. Na temat bogactwa wypowiediano się, że Bóg dał je do tymczasowego użytkowania i zażąda z tego sprawozdania. Wyrażało się to częściowo w tym, że w środowisku kupieckim niezwykle rozwinięta była i działalność dobroczynna, i kolekcjonerstwo, które było postrzegane jako wypełnianie pewnych wyznaczonych ogólnie obowiązków. Należy zaznaczyć, że w Rosji nie było kultu bogatych ludzi, który można zauważyć w krajach zachodnich”¹⁴.

Dobroczynność i mecenat były bardzo rozpowszechnione wśród rosyjskich przemysłowców i kupców. Jak wiadomo, dobroczynność jako forma wyrażenia współczucia dla bliźniego, była moralnym przykazaniem chrześcijanina, powszechnym zarówno w religii katolickiej, jak i prawosławnej. Zgodnie z zasadami chrześcijańskimi pragnienie osiągnięcia życia wiecznego poprzez okazanie miłosierdzia wyrażało się w biblijnym przykazaniu: „Kto ubrał nagiego, nakarmił głodnego, odwiedził więźnia – ten Mnie przyodział, Mnie nakarmił, Mnie odwiedził”. Dlatego filantropia prawosławnych Rosjan opierała się głównie na wierze w wynagrodzenie dobrych uczynków nie na ziemi, lecz w niebie. Jednocześnie oczywisty jest fakt, że najlepsi przedstawiciele kręgów biznesowych Rosji XIX i początku XX w. (Morozow, Tretiakow, Szczukin) byli mecenatami z potrzeby duchowej, a nie tylko z powodu głębokiej religijności.

Nie ulega wątpliwości, że dobroczynność na szeroką skalę, kolekcjonerstwo i wspieranie wszelkiego rodzaju przedsięwzięć kulturalnych były cechą charakterystyczną rosyjskiego środowiska handlowo-przemysłowego. Galeria Tretiakowska, muzea Szczukina i Morozowa (współczesnego malarstwa francuskiego), Muzeum Teatralne Bachruszyna, kolekcja rosyjskiej porcelany A. Morozowa, kolekcje ikon S. Riabuszyńskiego, zbiory malarstwa E. Łosiewej, M. Riabuszyńskiego i wielu innych, prywatna opera Mamontowa, opera S. Zimina, Teatr Artystyczny K. Aleksiejewa-Stanisławskiego i S. Morozowa. Ściśle

¹⁴ Ю. Олещук, *Кодекс поведения бизнесмена*, Изд. Бизнес, Москва 1996, s. 47.

związane są także nazwiska W. Morozowa i gazety „Russkije wiadomości” [„Русские ведомости”], M. Morozowa i Towarzystwa Filozoficznego w Moskwie, S. Szczukina oraz Instytutu Filozoficznego Uniwersytetu Moskiewskiego itp. Mnóstwo szpitali, domów opieki, schronisk, różnych szkół średnich, szkół zawodowych dla sierot i dzieci niepełnosprawnych powstało dzięki środkom pieniężnym rosyjskich kupców i przemysłowców.

Socjalizm i etyka działalności gospodarczej

W Rosji okresu socjalistycznego, ściśle rzecz biorąc, nie mogło w ogóle być mowy o etyce biznesu, ponieważ biznes to działalność przedsiębiorcza, czyli: „sprawa, zajęcie będące źródłem zysku”¹⁵. Działalność biznesowa była prześladowana i skutkowałą karami – z karą śmierci włącznie.

O ile etyka biznesu w Rosji przedrewolucyjnej była oparta na normach etycznych prawosławia, to podstawą etyki socjalizmu była niewątpliwie etyka marksistowska. Uzasadniając względną niezależność moralności jako formy świadomości społecznej, utwierdzała ona klasowy charakter moralnych wymogów i norm. Dlatego też w stosunkach pracowniczych dobro społeczne zawsze górowało nad osobistym, dyscyplina – nad inicjatywą itd.

Należy zauważyć, że w środowiskach kierowniczych w okresie totalitarnego reżimu stalinowskiego dominowała bardzo rygorystyczna etyka, główny trzon której stanowiła lojalność wobec systemu politycznego. W okresie post-stalinowskim nastąpiło stopniowe zastąpienie celów: biurokratyczny, technokratyczny aparat zaczął skupiać się na własnych wąskich celach o charakterze osobowym (instytucjonalnym). W rezultacie propagowana przez socjalizm etyka biznesu ulegała rozmyciu pod wpływem moralności „podwójnych standardów”. W tym samym czasie etyka biznesu, oparta na filarach prawosławia i wychowaniu w duchowości, znalazłszy się poza prawem – została utracona.

W okresie pieriestrojki system wartości etycznych i wyobrażenia ludzi o moralności zaczęły się szybko zmieniać. Powstająca etyka biznesu rosyjskiego znalazła się jednocześnie pod wpływem dwóch kultur postępowania zawodowego, które istniały w kraju w okresie socjalizmu.

Pierwsza kultura jest związana z przedstawionym wyżej tradycyjnym systemem administracyjno-zarządczym, panującym od początku lat 30. XX w. Pojęcia z nim związane i wprowadzane do etyki biznesu uzależnione są od pochodzenia podmiotów-uczestników działalności gospodarczej tworzących klasę rosyjskich biznesmenów. Można tu wyróżnić następujące warianty:

¹⁵ Советский энциклопедический словарь, 1987, s. 138.

1. Przedstawiciele partyjnej (komsomolskiej) nomenklatury, a także biznesmeni zajmujący kierownicze stanowiska w branży przemysłowej w latach 80. Ludzie ci w dużym stopniu trzymają się wartości etycznych starych struktur biurokratycznych, w tym tradycji „karmienia się” przy państwie, jednak niektórzy z nich wnieśli do biznesu także wyobrażenia na temat służenia społeczeństwu.
2. Ludzie, którzy trafili do biznesu z „normalnego” życia. Ogólnie charakteryzuje ich wysoki poziom intelektualny oraz spore zalety moralne. Wyróżnia ich zainteresowanie przedrewolucyjnymi tradycjami rosyjskiej przedsiębiorczości, dążenie do przywrócenia tych tradycji z uwzględnieniem zasad etyki biznesu przyjętych w praktyce międzynarodowej. Jednak ich działalność ogranicza się głównie do sfery drobnej przedsiębiorczości.

Druga kultura to twarda kultura „szarej strefy”, gospodarki półkryminalnej i kryminalnej. Pomimo że w czasach radzieckich prywatna przedsiębiorczość wiązała się z ogromnym ryzykiem, to jednak – bazując na niedociągnięciach systemu – istniała, a w ostatnim okresie rozwoju socjalizmu wywierała duży wpływ na społeczeństwo. Według niektórych ocen, już na początku lat 90. w „szarej strefie” wytwarzano ok. 20% PKB, a pracowało ok. 25–30 mln ludzi. Działacze „szarej strefy”, powiększając szeregi legalnych biznesmenów, wnieśli do odradzającego się biznesu rosyjskiego swoiste wymogi etyczne i normy moralne z innej, bardziej „szorstkiej” kultury. Jednocześnie nadal pasożytują na niedociągnięciach już nowego systemu (takie pasożytnictwo to jedyny sposób istnienia „szarej strefy” ekonomicznej w każdym kraju).

W istocie wszystkie te grupy pozbawione są perspektywy historycznej. Obecnie na styku tradycyjnych zachowań tych grup następuje swoisty proces mutacji, poszukiwania zdolnych do przetrwania form. Tę sytuację można zilustrować cytatem z książki znanego ze smutnego losu biznesmena M. Chodorkowskiego, która została opublikowana w 1992 r. i jest skierowana do młodych czytelników. Rozdział, z którego pochodzi cytowany fragment jest zatytułowany *Nasz Bóg i idol (Hau Bóg u кумир)*: „Co odróżnia nas – nowoczesnych biznesmenów i przedsiębiorców – od Lenina? Był za powszechną równością w biedzie, nędzy, a my – za równością w prawie do bogactwa, za równymi warunkami startu. Lenin niszczył bogatych i bogactwo, stworzył władzę, która prawnie uniemożliwiła bogacenie się. Tych, którzy starali się jak najwięcej zarobić, przyrównywano do przestępców kryminalnych. Został zniszczony bodziec materialny. Praca socjalistyczna stała się pracą przymusową, niewolniczą, mimo iż w sloganach twierdzono inaczej. Wystarczy żyć według

Iljicza! (Włodzimierza Iljicza Lenina). Naszym kompasem jest Zysk osiągnięty zgodnie z najsurowszym przestrzeganiem prawa. Naszym Idolem jest Jego Królewska Mość kapitał finansowy, gdyż on i tylko on prowadzi do bogactwa jako normy życia. Dość życia Utopią. Droga ku Dzielu, które wzbogaci! Książka ta jest dla naszych zwolenników. Nasze słowa skierowane są przede wszystkim do naprawiających sytuację zwolenników na wyboistej drodze działalności biznesowej, gdyż ona, i tylko ona jest ratunkiem. Autorzy zdają sobie sprawę z tego, że wiele ich też za jakiś czas zostanie uznane za truizmy. Nowe pokolenie będzie się dziwiło: »A czy można w ogóle myśleć inaczej?« Książka powstawała właśnie w tym celu, by przybliżyć ten czas...¹⁶». Etyka nowej klasy przedsiębiorców w Rosji jest zjawiskiem złożonym i sprzecznym.

Problemy etyczne odrodzenia biznesu rosyjskiego

Obecna sytuacja różni się od tej, która kształtowała się w Rosji przedrewolucyjnej: tam biznes wpisywał się w dość stabilny system społeczno-kulturowy oraz rozwijał się w kontekście różnorodnych, ale stosunkowo stabilnie ukształtowanych wartości, norm i wzorców zachowań. Biznes skorelowany był ze standardami racjonalności wartościowej – etyki służenia i korporacyjności klasowej. Krytyka negatywnych aspektów działalności przedsiębiorczej – hiperościągłości praktycznej racjonalności ze szkodą dla wartościowej, niestabilności norm moralnych oraz skłonności do „szarej” i przestępczej działalności była prowadzona przeważnie z pozytywnych i konstruktywnych pozycji.

Zaś współczesną sytuację cechuje głęboka i rozległa destrukcja całego systemu wartości i stosunków społecznych. Pod względem treściowym destrukcja ta wyraża się w naruszeniu kruchej równowagi pomiędzy osiągnięciami jednostek indywidualnych, grupy i państwa jako całości. Formalne wycofanie się państwa z wielu sektorów gospodarki, w tym także z tych o znaczeniu strategicznym dla kraju, oraz sfery socjalnej wywołało stan dezorganizacji i upadku scentralizowanej planowej gospodarki państwowej. Jednak nie spowodował on uwolnienia rządzących od struktur biurokratycznych i stosunków władczych. Korupcja i przestępstwa utrudniają rozwój inicjatywy prywatnej w stopniu nie mniejszym niż biurokracja i obciążenia podatkowe. Wyniki badań przeprowadzanych w ostatnich latach pokazują, że przedsiębiorca nie ma poczucia, iż on oraz jego mienie są wolne od przemocy bezpośredniej i nagłych, nieprzewidy-

¹⁶ О. Тарасов, *Этика в бизнесе. Доклад на I Всероссийских молодежных научно-богословских чтениях*, Wyd. „Русская мысль”, Moskwa 2008, s. 4.

walnych, nieuregulowanych prawnie działań struktur władzy¹⁷. Sytuacja nie uległa zmianie po ogłoszeniu przez prezydenta D. Miedwiediewa pod koniec 2009 r. strategii modernizacji stosunków społecznych w sferze biznesu.

Wpływają na nią różne siły, rozmaite etyczne tradycje i systemy wartości, dlatego że w rosyjskim biznesie zatrudniono mnóstwo ludzi różnych narodowości, wyznań religijnych i o różnych poglądach etycznych, posiadających różnorodne doświadczenia gospodarcze. Oprócz tego do biznesu rosyjskiego w latach 90. dołączyli obywatele innych państw. Ich działalność opierała się na normach etyki zachodniej. Kontakt z nimi powoduje bardzo specyficzne przeplatanie się odbudowywanych rosyjskich cech narodowych z ogólnoswiatowymi, co częściowo ułatwia włączenie biznesu rosyjskiego do systemu światowych standardów etycznych zachowania zawodowego.

Istnieją jednak i czynniki przeszkadzające temu procesowi. Po pierwsze, w Rosji nie działa w pełni główna fundamentalna zasada współczesnego społeczeństwa zachodniego: nienaruszalności własności prywatnej. W Rosji własność prywatna nie jest święta. Tutaj połączyły się cechy szczególne kultury prawosławnej, gardzącej kultem wartości materialnych i socjalistyczna pogarda dla własności prywatnej.

Po drugie, biznes rosyjski działa w warunkach nieuznawania przez znaczną część społeczeństwa dobrobytu jako takiego, bogactwa w dowolnej formie, nawet jako wyniku wyłącznie własnej pracy. Po trzecie, we współczesnej Rosji powstał szczególny stosunek do prawa i roli państwa. Paradoks etyczny rosyjskiego biznesu polega na tym, że etyczność lub nieetyczność tych czy innych działań często nie jest określana przez prawo ani nie jest wynikiem własnego wyboru, lecz jest podyktowana głównie koniecznością przetrwania przedsiębiorcy w warunkach niepewności, niedoskonałości, nieprzestrzegania prawa, obojętności, a często i prześladowań ze strony państwa. System partnerstwa biznesu i państwa we współczesnej Rosji może istnieć tylko w formie łączenia dużych struktur biznesowych ze skorumpowanymi urzędnikami w postaci oligarchii. Trudno jest mówić o etyce zachowania państwa w warunkach niewypłacania zaległych wynagrodzeń pracownikom finansowanym bezpośrednio z budżetu organizacji i przedsiębiorstw, nieplacenia za zamówienia rządowe i innych naruszeń obowiązujących przepisów, zasad i obietnic.

Paradoks etyczny rosyjskiego biznesu można rozwiązać tylko w tym przypadku, jeśli rząd spełni swoje funkcje i stworzy warunki cywilizowane dla biz-

¹⁷ Н. Зарубина, *Этика предпринимательства в русской культуре*, „Отечественные записки” 2002, № 4–5, s. 15–16.

nesu, dla jego stabilności w Rosji. Dopiero wtedy zostanie umożliwione dojście do władzy i biznesu ludziom będącym w stanie zmienić siebie i dostosować się do nowych warunków, dla których korzyści własne są całkowicie zgodne z literą prawa, ale którzy stawiając na pierwszym miejscu troskę o dobro swoich rodzin, uzyskują to poprzez osiągnięcie dobrobytu całego państwa.

Najwidoczniej prawdziwe podstawy etyczne biznesu w Rosji należy dopiero ukształtować. Następującemu po pierwotnej prywatyzacji głównej części majątku państwowego etapowi w rozwoju biznesu będzie towarzyszył wzrost konkurencji zarówno między poszczególnymi przedsiębiorstwami, jak i między ludźmi biznesu jako osobami fizycznymi. Należy sądzić, że mowa jest o rynku kupującego, więc tylko wybór konsumentki może ostatecznie stać się podstawą sukcesu w biznesie. W takich warunkach naruszenie etyki biznesowej może więcej kosztować firmę. W rezultacie zachowanie etyczne okazuje się być bardziej skuteczne niż zwycięstwo w bezpośrednim starciu z konkurencją przy użyciu nieetycznych środków.

Samodzielny wybór norm etycznych i stopnia ich przestrzegania w biznesie jest sprawą prywatną każdego człowieka. Jednak dla biznesmena, kierownika firmy, wybór ten ma dość znaczny wpływ, tak jak na pracowników firmy i na biznes w ogóle. Nowoczesna teoria zarządzania podkreśla nierozzerwalny związek między liderem biznesu a samym biznesem.

Zakończenie

Kończąc dygresję na temat formowania rosyjskiej etyki biznesu, można wyciągnąć następujące wnioski:

1. Rosyjska etyka gospodarcza ma co najmniej 500-letnią historię.
2. Historia rosyjskiej etyki gospodarczej to historia relacji moralnych w sferze handlu, rzemiosła, a także współdziałania z zagranicznymi kupcami i producentami.
3. Stosunki moralne w rosyjskiej sferze handlu i przemysłu kształtowały się pod wpływem cech narodowych i mentalności Rosjan.
4. Duży pozytywny wpływ na etykę biznesu w Rosji miało prawosławie.
5. Niszcząc inicjatywę prywatną w biznesie, reżim radziecki zniszczył tym samym także podstawy relacji moralnych między producentami.
6. Współczesna etyka rosyjskiego biznesu znajduje się na etapie formowania się i charakteryzuje się wieloma cechami negatywnymi. Najważniejsze z nich to: niewykonanie przez partnerów zobowiązań zawartych w umowie,

korupcja, stosowanie brutalnych metod w walce z konkurentami, unikanie płacenia podatków i innych obowiązkowych opłat.

7. Jednakże pojawiają się załączki nowych postępowych tendencji w rozwoju moralnym rosyjskiego biznesu. Są one związane z korzystaniem z doświadczeń zagranicznych, z tradycji przedrewolucyjnych i z dążeniem nowej klasy do prowadzenia biznesu w sposób cywilizowany.

W 2010 r. rosyjscy biznesmeni zaproponowali projekt „Kodeksu rosyjskiego przedsiębiorcy”¹⁸. Jego główne założenia to:

- rosyjski przedsiębiorca jest przekonany o przydatności swojej pracy nie tylko dla siebie, ale dla innych, dla społeczeństwa jako całości,
- zakłada, że otaczający go ludzie umieją i chcą pracować,
- wierzy w biznes, uważa go za atrakcyjną twórczość,
- uznaje konieczność istnienia konkurencji, ale rozumie także konieczność współpracy,
- szanuje każdą własność, ruchy społeczne,
- szanuje profesjonalizm i kompetencję, prawo,
- ceni wartość edukacji, nauki i techniki.

Te podstawowe zasady etyczne, jakimi powinien kierować się przedsiębiorca, mogą zostać uściślone pod kątem poszczególnych obszarów jego działalności zawodowej. Dla Rosji problemy etyki gospodarczej przybierają pierwszorzędne znaczenie. Wynika to z intensywnego kształtowania się stosunków rynkowych w tym kraju.

ETHICS ESTABLISHMENT AND PECULIARITIES OF ITS DEVELOPMENT IN RUSSIA

Summary

The paper attempts to analyze the origin and history of economic ethics in Russia at the viewpoint of modern times. It proves that in Russia there could not exist so-called „independent ethics” – it was always associated with the Orthodox Church and the prevailing worldview in society. The paper used the method of hermeneutics, based on the Russian sources and research papers.

¹⁸ О. Гугнін, Т. Гугніна, К. Кассан, *Тенденції розвитку моралі російського підприємництва – від нігілізму до «естетичної етики»*, w: *Kategoria wartości a cele przedsiębiorstwa*, red. K. Jaremczuk, Oficyna Wydawnicza PRZ, Rzeszów 1999, s. 108; <http://azps.ru/articles/et7.html>.